

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

5-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

G.H.Axmedova	
Ingliz nasrida viktorian davri ahamiyati	210
M.Abdullayeva	
Shoir Hayratiy "Sayohatnoma"sining lingvokulturologik tahlili va tadqiqi.....	213

TILSHUNOSLIK

Sh.A.Aliyeva	
Matn maqomidagi grafema va semantik derivatsiya	216
M.S.Ishanjanova	
Lingvokultural kodlarning mazmuniy tizimi	220
D.M.Yuldasheva, M.A.Ermatova, N.U.Abdumalikova	
Professor A.Mamajonovning o'zbek xalq maqollaridan foydalanish mahorati.....	224
R.A.Achilova	
Ingliz tilidagi allyuziyalarning lingvokulturologik tadqiqi	228
M.A.Mo'minova	
"Til portfellari" integrativ texnologiyasi (ingliz tili misolida)	231
N.N.Radjabov	
Ingliz va o'zbek tillarida undoshlarning fonetik va grafemik xususiyatlarida izomorfizm va allomorfizm.....	235
M.X.Hakimov	
Nutqiy akt va intonatsiya	242
G.A.Musayeva	
Oziq-ovqat texnologiyasi darslarida Wiki texnologiyasi asosida yozma nutqni o'qitish	246
U.B.Usmonova	
Tilshunoslikda publitsistik matn tadqiqiga yangicha qarash.....	251
Z.S.Tashtemirova, N.M.Izbayeva	
Ko'p tillilik tushunchasi haqida.....	254
F.Sh.Alimov, R.A.Faxrutdinova	
Raqamlashtirish sharoitida yozma nutqni shakllantirishning lingvistik omillari	259
A.L.Melikuziev	
Nolisoniy semiotik sistema va uning elementlari	265

FANIMIZ FIDOYILARI

АКАДЕМИК МАХМУД САЛАХИТДИНОВИЧ САЛАХИТДИНОВ	269
--	-----

SHOIR HAYRATIY "SAYOHATNOMA" SINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI VA TADQIQI

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ОБЗОР ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПОЭТА ХАЙРАТИ "SAYOKHATNOMA"

LINGUOCULTURAL ANALYSIS AND REVIEW OF THE WORK OF THE POET HAYRATI "SAYOKHATNOMA"

¹Abdullayeva Manzura¹Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada "Sayohatnoma" janri haqida ma'lumot beriladi. Shoir Hayratiy "Sayohatnoma" asari lingvopoetik va lingvokulturologik tahlildan o'tkaziladi. "Sayohatnoma"dagi madaniy so'zlarning asar matnidagi o'rni, matndagi ma'no-mohiyati haqida fikr yuritiladi. Madaniy leksik birliklar alohida-alohida ajratilib, tahlilga tortiladi. She'riy satrlar orasidagi mumtoz adabiy so'zlar sharhlanadi. Maqolada matn tahlil qilishni nazariy masalalari haqida so'z boradi. Mazkur tadqiqot ishining ahamiyatli tomoni shundaki, Shoir Hayratiy asarlari hali hanuz adabiyotshunoslar va tilshunoslar tomonidan yetarlicha o'rganilmagan mavzudir.

Аннотация

В данной статье представлена информация о жанре "Sayokhatnoma". Проводится лингвопоэтический и лингвокультурологический анализ произведения поэта Хайрати "Sayokhatnoma". Роль культурных слов, значение их в тексте рассматриваются в работе "Sayokhatnoma". Культурные лексические единицы выделяются и анализируются отдельно. Определены классические литературные слова между поэтическими строками. В статье рассматриваются теоретические вопросы анализа текста. Важным аспектом данной исследовательской работы является то, что творчество поэта Хайрати до сих пор недостаточно изучено литературоведами и лингвистами.

Abstract

This article provides information about the "Sayokhatnoma" genre. A linguopoetic and linguocultural analysis of the poet Hayratiy's work "Sayokhatnoma" is carried out. The role of cultural words, the meaning of them in the text are discussed in "Sayokhatnoma". Cultural lexical units are separated and analyzed one by one. Classical literary words between poetic lines are defined. The article deals with the theoretical issues of text analysis. The important aspect of this research work is that the works of the poet Hayrati are still not sufficiently studied by literary scholars and linguists.

Kalit so'zlar: Matn, She'riy asar, badiiy matn lingvopoyetikasi, badiiy tafakkur, madaniy leksik birlik, lingvokulturologiya, satr, band, sheva, lisoniy belgi, semantika, madaniy axborot, arxetip, mifologemalar.

Ключевые слова: текст, поэтическое произведение, лингвопоэтика художественного текста, художественное мышление, культурная лексика, лингвокультурология, строка, клаузула, диалект, языковой знак, семантика, культурологическая информация, архетип, мифологии.

Key words: Text, poetic work, linguopoetics of artistic text, artistic thinking, cultural lexical unit, linguoculturology, line, clause, dialect, linguistic sign, semantics, cultural information, archetype, mythologies.

KIRISH

O'zbek adabiyoti tarixida sayohatnoma janrida asar bitgan ijodkorlar qatorida Umrzoq Hayratiy (1845-1915) nomi bejiz tilga olinmaydi. U "... ko'p marta Farg'ona vodiysidagi Qo'qon, Marg'ilon, Isfara, Shohimardon, Andijon, O'sh, Arslonbob va Pochcha Ota kabi shahru qishloqlarga sayohat qilgan va ular haqida chiroyli she'riy asarlar yaratgan. Ularda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlaridagi hayot manzaralarini muxtasaru mazmundor misralarida ifoda etib ketgan". [1]

Afsuski, shoir sayohatnomalarining barchasidan tanishish imkoniyatiga ega emasmiz. Hozircha qo'limizda birgina To'raqo'rg'ondan Pochcha Otaga bo'lgan sayru sayohati aks ettirilgan asarigina bor, xolos. Qolganlari ham topilib qolsa ajab emas. Eng ahamiyatlisi, yo'lnoma yo'sinda yozilgan, har biri besh satrli muxammas tarzidagi 48 banddan iborat asarda tilning lingvopoetik va lingvokulturologik qatlamidan ijodkor mohirona foydalangani yaqqol ko'zga tashlanadi. Bundan, uning badiiy tafakkuri yuqori bo'lganini tilimiz taraqqiyotiga faol hissa qo'shganini idrok etishimiz mumkin.

TADQIQOT USULLARI

Maqolada matn tahlil qilishning nazariy masalalari haqida soʻz boradi. Hayratiy “Sayohatnoma”si tahlil va talqin qilinadi. Undagi matn qismlari tavsiflanadi. Biz ushbu maqolamizda sayohatnomadagi madaniy soʻzlarning asar matnidagi oʻrni, matndagi maʼno mohiyati xususida fikr yuritamiz. Chunki: “...badiiy matn maʼnosining tagiga yetish uchun ayni paytda badiiy matnning oʻziga xos lisoniy xususiyatlari qonuniyatlarini, shuningdek, matn oid boʻlgan davr, matn ijodkorining shaxsiyati, qarashlari, u mansub boʻlgan adabiy oqimning asosiy xususiyatidagi ustuvor milliy-madaniy qoidalar va boshqalarni ham bilish kerak boʻladi”. [2]

NATIJALAR VA MULOHAZALAR

Oʻz davrining peshqadam ziyolisi boʻlmish shoir qadrdonlari bilan oʻlkamizning xushhavo, xushmanzara joylariga charchoq yozib, ziyorat qilish maqsadida yoʻlga chiqar ekan, koʻzi bilan koʻrgan, qulogʻi bilan eshitgan, koʻngli bilan his etgan holatlarni qalamga oladi. U shunchaki yoʻl kundaligini qoralamaydi, aksincha, inson va jamiyat, inson va tabiat munosabatlari asnosidagi taassurot hamda tuyumlarini qalbidan oʻtkazib, ularga mos soʻzlarni saralab satrlarga saflaydi. Har bandning soʻnggi beshinchi misrasi oxirida takrorlanuvchi “yoh u”ga monand mazmun kashf etish uchun zarur badiiy ifodalarga tayanadi. Boshqacha aytganda, ziynatli soʻzu iboralarni qoʻllaydi. Lingvomadaniy birliklardan foydalanadi.

Ming uch yuz oʻttiz ikki boʻlgan **yili hijratni**,
Nisfi mahi shaʼbonda nekusida **soatni**,
Koʻngillara **haq soldi** tashviqi sayohatni,
Tafriz etibon oʻzga bu yaxshi azimatni,
Tushdik toʻla ul **soat bo hukmi qazo yo hu**. [3]

Sayohatnomaning boshlanish onlaridayoq madaniy leksik birliklar deyarli har satrda mavjud. Badiiy matndan shu maʼnoni angalayapmizki, hijriy yil hisobida 332 yilgi sayohat ekan, **yili hijrat** ishorasi esa, bizga melodiylarni aniqlash imkonini yaratadi. Hijratgacha boʻlgan 582 yilni koʻshsak, 1914-yil kelib chiqadi. Ikkinchi satr shaʼbon oyi yarmida eng yaxshi vaqtda yoʻlga otlanishganidan voqif etadi. Uchinchi satrdagi koʻngillara **haq soldi** degani hech bir harakat allohning irodasisiz roʻy bermasligiga ishorayu iqorni ifodalaydi. Beshinchi satrdagi **bo hukmi qazoqda** – yaʼni, allohning hukmi, taqdir tufayli yoʻlga tushilganiga quvonch, olqish, shukrona izhori mavjud. Sheʼrda tarixiylik zamonviylikka uygʻun holatda, odamning izmu va azmi olam sarvariga bogʻliqligi juda chiroyli eʼtiroflarda mujassamlangan. **Soat** soʻzini oʻsha paytda vaqt oʻlchovi, emas, umuman, vaqt maʼnosida qoʻllanganini koʻryapmiz. Agar teranroq idrokilasak, yillar va asrlar oʻtib, soat soʻzining maʼnosi torayib, madaniy ashyoga aylanganini payqaymiz. Avvalgi mavhum maʼnosi endi aniq vazifa bajaruvchi mato nomi sifatida konkretlik kasb etganini bilib olamiz.

Shoir vaqt qisqa va uzunligini anglatuvchi xalqning turgʻun va oʻzgarmas iboralaridan oʻrinli foydalangan. “To koʻz **yumib-ochguncha** yetdik Kela soy ichra” deb tasvir keltirsa, oyoq chigilini yozib – **piyoda yurdik** maʼnosida “Yoʻllarda yetib bordik **ham yozai po** yo hu” deya taʼkidlaydi. Aravada manzil sari intilishayotgani bois ibora oldidan **ham** koʻmakchisini qoʻshib qoʻyishi shundan.

Maʼlumki har kanday til yoki dialektda boshka tilga bir soʻz bilan tarjima qilib boʻlmaydigan soʻzlar uchraydi. Ular muqobilsiz leksikaga kiradi. Bunday leksik atamalar xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. Masalan, oʻzbekning **palov** atamasi oʻziga xos milliy taom nomi sanaladi. Va hech bir marosim dasturxonga palov tortilmasdan tugagan hisoblanmaydi. Palovning sinonimi **osh** soʻzi boʻlib, Hayratiy asosan shu variantini xush koʻrgan:

“Onlardin olib ruxsat **osh vaqti** Boyastonga” qabilida misra tuzgan. Oʻzbeklarning palovi oqshomda damlanadi. Demak, osh vaqti – kechqurun maʼnosini anglatadi.

Tabiiyki, uch doʻst sayru sayohat chogʻida koʻp yaxshi odamlarga duch keladi. Oʻsha paytda qishloqlar guzaridagi koʻpchilik toʻplanib, dam oladigan, oʻtgan-ketgan qoʻnib oʻtuvchi joylar **doʻkon** atalgan ekan. Keyinchalik, choyxona, baʼzan samovar (ruslar kelgach, ogʻzaki nutqda shunday atash urf boʻlgan)ga aylanib ketgan.

*Seshanba chiqib andin to baldai Kosona,
Tush vaqti kelib tushdik bir xush nashʼa **doʻkona**,
Rohat yetishib ul dam jismimiz ila jona,
Mushkullarimiz goʻyo boʻldi badal osona,
Yotgan kabi bemori dardiga davo yo hu.*

ADABIYOTSHUNOSLIK

Shoir do'stlari bilan qishloqma-qishloq o'tib Nanoydagi do'konga ham to'xtaydi. Endi o'zbekning mehr-oqibati, mehmonni birinchi galdagi choy bilan siylashiga alohida urg'u beradi:

Bir **choyni** ichib andin masjidga kirib ildam,
Haq shukrini kelturdik bu yerda bo'lib hurram,
 Bir mullasi bor erkan kyeldi yugurib ul dam,
 Joy qildiyu **choy** damlab berdi biza ul odam,
 Farhad yetishib bizga maydon ni aro yo hu.

Ijodkor milliy qadriyatimizni ulug'lash bilan birga namoz o'qishdek ibodatni behad chiroyli ibora – **haq shukrini kelturdik** birikmasi orqali – lingvopoetikani lingvokulturologiyaga uyg'unlashtirib ifodalagan.

Ayniqsa, ziyorat manzili – tog' etagidagi soy yoqasida joylashgan Pochcha Ota ta'rifiga madaniy leksik birliklarni yanada ko'plab qo'llab, matn ta'sirchanligi hamda ma'nodorligini oshirishga erishgan: "To kirdik o'shal yo'lga altoli ilohiydin, **Himmat kamarin belga bog'lab bo'la** bo taskin":

"Mag'rib tarafi yo'lining bir katta ajab soyi, **Obi ani kavsardek** yo'q zarracha yo'q loyi"; "Lab tashnalarga beshak bu **obi baqo** yo hu".

Bu satrlardagi mumtoz adabiy so'zlarni sharhlasak, yanada tushunchamiz yorqinlanadi: **obi ani kavsardek** - suvi jannat suvlaridek; **obi baqo** – boqiylik suvi.

Asar tilining mukammalligini ta'minlovchi yana bir omil – xayoliy, mifologik obrazlardan so'ng hayotiy, ko'zga yaqqol ko'rinib turgan, yorug' dunyoga mashhur presyedenat nomlar qiyosga tanlanganidir: "Yo'qdir muning imsoli na **Rumda**, na **Londona**".

Shoir o'z o'lkasi qiyofasining betakrorligiga tasdiq sifatida ikki dunyoga dovrug'li shaharni tilga olib, hatto o'sha yerda ham bunday jannatona joy yo'qligini uqtiradi o'quvchiga.

Yuqoridagi maqtovlari go'yoki kamdek tag'in tavsifni davom ettiradi:

"**Farg'onaga** ziynatdur, ham zevari **Turkiston**, ta'rifi muning ketgan to **Chinu Xito** yo hu", - deb yozadi faxr bilan. Qarang, aslida Chinu Xitoni dunyo taniydi-yu, shoir esa o'quvchini shu taniqli yurtlarga ham o'z yurti ta'rifi ketganidan shohidlaydi. Shuning uchun shoir madaniy leksikani ma'no-mazmun talqiniga zo'r mahorat bilan singdirib yuborgan deyishga to'la haqlimiz.

XULOSA

"Sayohatnoma" mutolaasini davom ettirgan sari madaniy leksik birliklarni tez-tez uchrataveramiz. Ayniqsa, mifologiyalashtirilgan til birliklari tasavvurimizni tabora tiniqlashtiradi va kengaytiradi. Axir ziyorat inson ko'nglini poklaydi, ezgu tuyg'ularga to'ldiradi, ilohiy zavq baxsh etadi. Shoir Hayraty xuddi shunday holat ifodasini mifonim vositasida yuqori darajaga ko'taradi: "Boshlarga solur soya chun **boli Humo** yo hu", ya'ni bu joyda baxt qushining qanoti boshlarga soya tashlab turgani ta'kidini keltiradi. Yaxshi bilamizki, sharqda afsonaviy Humo qushi - tole, saodat ramzi arxiti, turg'un obrazidir.

"Lingvomadaniy birlik lisoniy belgining ma'nosi va madaniy mazmun birikuvidan tarkib topuvchi semantikasida madaniy axborot yaqqol namoyon bo'luvchi til birligidir. Jumladan, frazeologizmlar, etalonlar, ramzlar, metaforalar, turg'un o'xshatishlar, nutqiy etiketlar urf-odat va marosimga doir so'zlar, topishmoqlar, milliy realiyalar, arxetiplar, mifologemalar, lakunalar, presyedenat birliklar". [4] adabiy-badiiy asar saviyasini ko'tarib turadi. Uning umrboqiyiligini ta'minlaydi. Mazkur sayohatnomada hali yana bir talay tahlilbop o'rinlar borki, bular navbatdagi maqolamizga asos bo'lib xizmat qiladi, albatta.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Orifboyev D. Shoir Hayrat To'raqorg'oniy. "Mash'al" gazetasi. 1972. №108.4-bet. (Orifboev D. Poet Hayrat To'raqorg'oniy. "Mash'al" newspaper. 1972. No. 108. Page 4.)
2. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: Fan, 2008. 136-137-betlar. Yoldoshev M. Linvopoetics of literary text. Tashkent: Science, 2008. Pages 136-137.)
3. Sodiqli Sayhunda saqlanayotgan qo'lyozma devondan. Keyingi misollar ham shu manbadan keltirilgan. (From the manuscript archive kept in Sodiqli Sayhun. The following examples are also from this source.)
4. Xudoyberdiyeva D. Linvokulturologiya terminlarining qisqacha lug'ati. Toshkent. – Turon zamin ziyo. 2015. 26-bet. (Khudoyberdiyeva D. A brief glossary of linguistic terms. Tashkent. - Turan is on the ground. 2015. Page 26.)